

ספרות השבחים : מזרח ומערב

יוסף דן

א.

אין הבדל בולט יותר בין הספרות העברית בפרוזה שלפני המאה ה-16 וכין זו שלאחריה מאשר מרכזיותה של ספרות השבחים. במשך תקופה של כאלף שנה, משלהי תקופת התלמוד עד לאחר גירוש ספרד, לא נמצא מקום ביצירה הסיפורית העברית לשבחים על אישים שלאחר המקרא והתלמוד; איננו מוצאים סיפורים, לא כל שכן קבצים, שגיבוריהם הם חכמי ימי הביניים. ואילו בסיפורת הפורחת מאחרי תקופת הגירוש עד שלהי המאה ה-19, ובמידה ידועה גם בסיפורת המסורתית כמאה העשרים — תופסת ההאגיוגרפיה מקום גדל והולך, הנעשה דומיננטי במקרים רבים, ולעיתים מוצאים אנו סוג ספרותי זה במעמד אקסקלוסיבי, ככלי הביטוי הסיפורי היחיד.

מאחר שהמדובר הוא בשינוי מגמה חריף וחותר, שאירע בתוך תקופה היסטורית קצרה מאוד באופן יחסי, יש מקום והכרח לבדוק את המציאות ההיסטורית והספרותית שעל רקעה התחולל מהפך זה, לנסות לעמוד על הסיבות לכך ולבדוק את פרטי התהליכים ככל שהם ידועים לנו. יש בכך כדי להעמיק את הבנתנו בתהליכי היצירה של ספרות האגיוגרפיה, דרכי התפשטותה, וביותר — בדיקת תוצאותיה והשפעותיה על המחשבה והתרבות ואף על החברה בכללה.¹

הדברים חשובים במיוחד בהקשר של הנושא הנדון בכינוס זה. שכן תהליך התפתחותה של ספרות השבחים והשתלטותה על תחומים נכבדים בסיפורת העברית התחולל בעת ובעונה אחת עם תהליך אחר — התהוותם של המרכזים החדשים של עם ישראל בשלהי ימי הביניים ובזמן החדש, זה שבמזרח אירופה וזה שבאגן הים התיכון. תולדותיה של ספרות השבחים מזמנות לנו אפשרות לעקוב במקביל אחר התפתחותו של סוג ספרותי שלא היה מצוי קודם לכן, לא באירופה ולא בארצות המזרח, ולנסות להבין כיצד כבש לו מעמד מרכזי ככל אחד משני התחומים הללו. יש בידינו היכולת לעקוב אחר הדומה ואחר השונה במעמדו של סוג זה במארוקו לעומת פולין, בעיראק לעומת ליטא, ולהסיק מכאן מסקנות משמעותיות בדבר אופיה של תרבות ישראל בזמן החדש.

1 במחקר שהתפרסם לפני כחמש שנים ניסיתי לעמוד על הרקע הגורמים להופעתה של ספרות השבחים במאה ה-16 — ראה: דן, השבחים. במאמר שלפנינו עתה אתרכז רק בבעיית היחס בין מזרח למערב בהתפתחותה של ספרות זו.

ייחודה של ההשוואה בתחום זה נובע מכך, שבשני האזורים הגיאוגרפיים אין לספרות השבחים מסורת מגובשת. כאשר אנו משווים, דרך משל, את ספרות הדרוש המזרח-אירופית לזו של ארצות המזרח, עלינו לקחת בחשבון את האוצר הגדול של המקורות המשותפים, שעליהם הסתמכו הדרשנים בכלל הארצות — החל מהמדרש הקלאסי, דרך דרשני ספרד בימי הביניים ועד האסכולה הדרשנית הגדולה של דור הגירוש וצפת. על בסיס מורשת עניפה ועשירה כל כך, קשה להבחין בגוונים המיוחדים המתפתחים בכל ארץ בתקופה שלאחר המאה ה-16. לא כל שכן שבתחום ההלכה קיימת מסורת רציפה ועניפה, שכל דור בכל ארץ איננו יכול להוסיף עליה אלא גוון שולי מועט המיוחד לו. ספרות השבחים, לעומת זאת, אין לה מסורת מעין זו. ספרות זו מתפתחת במאה ה-16 במקביל הן במזרח והן במערב, מוטבעת בחותם המיידני של עולם ההגות, הרגש והתרבות של תקופתה בכל ארץ ובכל דור, ומושפעת מן התנאים ההיסטוריים והרוחניים המיוחדים לכל קיבוץ יהודי בשלהי ימי הביניים ובזמן החדש.² מחקר משווה של ספרות השבחים במזרח ובמערב טרם נעשה. יש בידינו כיום מחקרים מפורטים למדי לגבי סוגיות בודדות, שמהם ניתן להסיק מספר מסקנות טנטאטיביות הצריכות לעמוד במבחן המחקר המפורט. בדברים שלהלן אבקש להציג שלושה דברים: יחסי מזרח ומערב בראשית הופעתה של ספרות השבחים במאה ה-16; תיאור מחקר הצריך להיעשות — וטרם נעשה — בתחום מפתח בסוגיה זו; הצעת מסקנות ארעיות, על סמך החומר המקוטע שבידינו.

ב.

רובה המוחלט של ספרות השבחים המצויה בידינו כיום נעוץ כולו בעולמה של המאה ה-16, ולא עוד אלא שקורה ההתפתחות המוביל לקראת היצירות המאוחרות יותר בתחום ספרותי זה נובע בחלקו המוחלט מיצירות אלה של המאה ה-16. אזכיר בקצרה רק שתי דוגמאות:

הגיבור הבולט ביותר בספרות השבחים מהמאה ה-16 ואילך, הן במזרח והן במערב, הוא החכם בעל היכולת העל-טבעית, המכונה בספרות זו בדרך-כלל בשם מקובל או בעל-שם, וספרות השבחים החדשה נוטה לתארו לא כסיפורים בודדים אלא בקבוצות, או בקבצים המתקבצים לכדי ביוגרפיה פלאית של האיש. הדמויות המרכזיות כסיפורים אלה הן של מקובלים, מהם בני ימי הביניים ומהם בני הזמן החדש. דומה שהקובץ הראשון הפותח סוג זה מצוי בקבוצת הסיפורים על הרמב"ן ונפלאותיו בספר 'שלשלת הקבלה' לדון גדליה אבן יחיא, שנתחבר באיטליה במאה ה-16.² בקובץ זה חבויים גרעינים היסטוריים עמומים מעטים — דמויותיהם המעורפלות של אבנר מבורגוס ושל ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה. ואילו במרכזו

2 'שלשלת הקבלה' הוא אחד מאבני היסוד של צירוף סיפורי שבחים לסקירה היסטורית — עיין עליו ועל קובץ סיפורי הרמב"ן: דן, הביניים, עמ' 158-161.

מצויים מעשי נפלאות בכוח שמות קדושים; מהם מעשים בעלי אופי אינטלקטואלי של התנצחות המסתייעת בעל-טבעי, ומהם מעשי קסם כפשוטם, כהשטת ספינה בכוח השם המפורש או קפיצת הדרך. דמותו ההיסטורית של הרמב"ן ניטשטשה כאן כמעט לחלוטין,³ והוא מצטייר כמכשף טיפולוגי, שאינו כבול בתנאי הזמן והמקום וניתן לצרף לתולדותיו כל סיפור נפלא שהוא. קובץ זה היווה דוגמה לקבצים רבים שהופיעו במאות השנים שלאחריו, ובדרך-כלל נטו לתאר דמות רחוקה מבחינה היסטורית וגיאוגראפית מן המקום והזמן שבהם נתקבצו הקבצים. הסיפורים על המהר"ל מפראג, שרובם בני המאה העשרים, מהווים דוגמה מודרנית להמשך התפתחותו של הסוג הספרותי אשר הדוגמה הראשונה לו מצויה בידינו מאיטליה במאה ה-16.⁴ ספר 'שלשלת הקבלה', מכוח מקום חיבורו ואופיו, איננו ניתן לסיווג כמיוחד מבחינה כלשהי לא ליהדות-המזרח ולא ליהדות-המערב, והוא מהווה מקור-השפעה במידה שווה לשני התחומים.

הדוגמה השנייה, הידועה הרבה יותר אך דומה שמידת השפעתה לא הוערכה עד כה במלואה, הם סיפורי 'שבחי האר"י'. ייחודו של קובץ זה נעוץ בכך שיודעים אנו (למרות שאלות ביבליוגרפיות אחדות השנויות במחלוקת) את תולדותיו, דרכי התהוותו והמציאות ההיסטורית שבה נתגבש.⁵ מכתבי ר' שלמה שלומי מדרעוניץ המהונים תשתית לקובץ זה נכתבו דור אחד לאחר פטירת האר"י, והסיפורים הכלולים בהם יונקים ממסורת ישירה של תלמידי האר"י בצפת. הפרטים ההיסטוריים והעניינים הרעיוניים המשולבים בהם מיוסדים היטב על מסורת היסטורית, כפי שהשתמרה בזכרונם של בני הדור שלאחר האר"י. מתוך כך ניתן להבין היטב כיצד נשתזרו יסודות סיפוריים לא-היסטוריים, שלב שלב, בתוך מסכת הסיפורים על האר"י וכיצד סביב הגרעין של הדמות המציאותית נארגה מסכת אגדתית. ניסיתי במחקרים אחרים להראות כיצד ניכרת התפתחות זו בעצם תוכנם של הסיפורים: במעבר מסיפורים שעיקרם 'ידיעה נפלאה' (הכרה שלא כדרך הטבע) של האר"י ומסיפורים המבוססים ככל הנראה על דברי האר"י עצמו על יכולתו וכוחותיו — לסיפורים שעיקרם 'מעשה פלא', המכילים סממנים של מעשייה עממית ומוטיבים קלאסיים של האגיוגרפיה.⁶ ככל הנראה הרובד המקורי, האותנטי, של מסכת הסיפורים התבסס בעיקרו על שבחי

- 3 עובדה היא שמעין אותם סיפורים סופרו גם על ר' אלעזר מוורמס, ממוריה הגדולים של חסידות אשכנז, שצוייר אף הוא כבעל סוד — ראה: דן, האגדות.
- 4 ככל הנראה הסיפור הראשון המתאר אדם שיצר גולם לשירותו קשור בר' שמואל החסיד, והוא מופיע בין סיפורי השבחים על חסידי אשכנז שנכללו לאחר מכן ב'מעשה בוך' ביידיש (אם כי עניין הגולם טושטש בנוסחאותיו הנדפסות). וראה לכל העניין: ג' שלום, דמות הגולם בקשריה האדמתיים והמאגיים, בתוך: שלום, פרקי, עמ' 381-424; והשווה: דן, המקובלים, עמ' 52-67.
- 5 היחס בין 'תולדות האר"י' ובין 'שבחי האר"י' שנוי במחלוקת. מ' בניהו סבר כי 'תולדות האר"י' קדם ל'שבחי האר"י' ושימש לו מקור — ראה: בניהו. ביקורת על גישתו — ראה: תמר, עמ' 166-193; והשווה: דן, הביניים, עמ' 238-252. דעתי בעניין זה כדעתו של ד' תמר.
- 6 על היסוד ההאגיוגרפי בקובץ זה — ראה: דן, הביניים, עמ' 240 ואילך.

ידיעתו המופלאה של האר"י, ובדורות הבאים נוספו עליו סיפורים שבמרכזם שינוי סידרי הטבע על-ידי מעשה פלא ממש. בקובץ זה גם ניתן להבחין בעריכה הספרותית, או בעריכות הספרותיות, שעברו הדברים שמקורם היה סיפורים שסופרו בעל-פה בחוגי התלמידים, הן בסיפורי 'שבחי האר"י' והן בקובץ הגדול והעשיר יותר, 'תולדות האר"י' (דעתי היא כי קובץ זה מיוסד על הסיפורים שבאגרות שלומיל בצירוף מקורות נוספים; מ' בניהו סבור כי 'תולדות האר"י' קדם לאגרות שלומיל ושימש להן מקור). 'שבחי האר"י', הן הקובץ גופו והן מכלול הסיפורים על האר"י על כל ענפיו, שימש כסיס להאגיוגרפיה העברית בזמן החדש הן במזרח והן במערב. ניכר בכירור, כי מוצאות בו ביטוי אותן מגמות שראינו לעיל בקובץ הסיפורים על הרמב"ן שב'שלשלת הקבלה': הגיבור הוא איש קדוש, מקובל ויודע שמות נסתרים, אשר בכוחם הוא פועל; דמותו ההיסטורית קיימת ועומדת מאחורי האגדות, ופירסומו וגדולתו נושאים במידה רבה בנטל דרישת האמינות מן הסיפורים. על האר"י — כמו על הרמב"ן — מוכנים הקורא והשומע לשמוע סיפורים מופלגים של קדושה וכוח עליון, שלא היו מתקבלים אילו היו מוסבים על אדם שאין לו תדמית של דמות מרכזית בתרבות ישראל בכלל ובתורת הסוד בפרט. 'שבחי האר"י' הוא צעד קדימה בהתפתחות ההאגיוגרפיה, הן בכך שקובץ ממש יוחד לדמות, והן בכך שהמדובר הוא בחכם כמעט בן הזמן, ולא מגדולי חכמי ימי-הביניים מאות שנים קודם לכן. ניתן לומר, כי 'שבחי האר"י' הוא הקובץ שהעניק לגיטימציה דתית-תרבותית לסוג הספרותי של ההאגיוגרפיה בתרבות ישראל, ומכאן ואילך מסתמכים מחברי סיפורים ועורכי קבצים על יוקרתה וסמכותה של דוגמה מופתית זו.

לגיטימציה זו באה לידי ביטוי בתפוצה הרחבה של סיפורי האר"י, בשלוש דרכים:

(א) בעצם התפוצה של 'שבחי האר"י' עצמו כקובץ, ובכלילת סיפוריו בתוך ספרי מוסר מרכזיים ונפוצים ביותר. ושוב, בהקשר של הנושא שלפנינו חשוב מאוד לציין, כי שני הספרים שכללו בתוכם אוצר סיפורים זה בצורה המלאה והמרכזית ביותר, ספרים נפוצים וראשונים במעלה בספרות המאה ה-19, הם: 'קב הישר' לצבי הירש קיידנובר ו'חמדת ימים', ספר הדרוש רב ההיקף וההשפעה שנתחבר בידי קבוצת מקובלים בשליש הראשון של המאה ה-18, שעמדו תחת השפעת השבתאות.⁷ לא ניתן, כפי שעולה מדוגמה זו ואחרות, להבחין הבחנה של ממש בין תפוצתה והשפעתה של מסכת האגיוגרפיה זו בארצות המזרח ובארצות המערב ומזרח אירופה. 'שבחי האר"י', כמו 'שלשלת הקבלה', איננו שייך לעדה מעדות ישראל: זוהי אבן-תשתית אוניברסאלית של תרבות ישראל בכללה.

(ב) בהופעתם של קבצי-חיקוי ל'שבחי האר"י' — הן כאלה שנכתבו בדרך זו

7 מחקר אחרון, לפי שעה, בעניין דרכי התהוותו של ספר 'חמדת ימים' על-ידי חוג שבתאים — ראה: תשבי, במיוחד עמ' 512-514.

מלכתחילה, כגון 'שבחי הבעש"ט', והן כאלה שנערכו באותה מתכונת מתוך אוצר סיפורים, שמלכתחילה לא נתחבר בידועין בדרך זו.⁸ עצם המושג 'שבח' ככינוי לספר מכיל בתוכו את הטענה כי המדובר הוא בדמות מעין זו של האר"י, וכולל במודע את הרצון להתדמות הן מבחינה ספרותית והן מבחינה ההשפעה והמשקל התרבותי ל'שבחי האר"י'. ניתן לומר, כי כל עשרות הקבצים של סיפורי-שבח על גדולי ישראל, ובמיוחד על בעלי הקבלה והסוד שבהם, שנתחברו מאז המאה ה-17, אינם אלא צאצאיו וממשיכיו של הקובץ 'שבחי האר"י'.

(ג) בהיות הסיפורים שב'שבחי האר"י' לא רק גורמה ספרותית, אלא גם גורמה המדריכה את התנהגותו של הקדוש-המנהיג בישראל בזמן החדש. לא רק מספרים סיפרו על גיבוריהם סיפורים מעין אלה שב'שבחי האר"י'; ה'גיבורים' עצמם התנהגו על-פי המסופר בסיפורים אלה וניסו לחקות במפעלם המעשי את דרכי ההתנהגות, הידיעה המופלאה ועשיית הנפלאות המתוארת בקובץ זה. הדמיון בין הסיפורים על האר"י לסיפורים שגיבוריהם חכמים מאוחרים יותר איננו אפוא רק פרי קונבנציה ספרותית מתגבשת, אלא היא גם קונבנציה התנהגותית של מנהיגים מסוג זה. לכן לעיתים קרובות סיפורים על חכם מאוחר יותר שהנהגתו כזו של יצחק לוריא מעידה לא רק על שאיבה מאוצר סיפורים קודם, אלא עשויה להיות סיפור אמיתי על מעשה אמיתי שעשה החכם המאוחר מתוך חיקוי למסופר ב'שבחי האר"י'.

אלה יש להוסיף עובדה מרכזית, שפירוטה הוא מחוץ לתחומו של דיון זה: הסיפורים על האר"י היוו הכוח המניע הרעיוני-היסטורי בהפצת הקבלה הלוריאנית במאה ה-17, בשמירת יוקרתה כתורה מקודשת מאין כמוה, בדחיית שיטות הקבלה האחרות לפני קבלת האר"י המתפשטת ובהכנת התשתית הרעיונית לתנועות הדתיות הגדולות ביהדות שהתבססו על המיתוס הקבלי הלוריאני, ובעיקר השבתאות והחסידות. מבחינה זו אין תקדים בתולדות תרבות ישראל ליצירה סיפורית שנודעה לה עוצמה כזו של השפעה היסטורית. הלגיטימציה שניתנה מתוך כך לספרות השבחים ככוח מניע היסטורי ודאי משמשת כהסבר עיקרי למידת התפשטותו של סוג ספרותי זה ולמידת הנורמטיביות שרכש במאות ה-17-ה-19 בעולמה של תרבות ישראל.

ג.

אחת השאלות הקשות הקשורות בספרות השבחים היא מהו ההסבר להתפרצות הפתאומית שלה במאה ה-16. האם לא קדמו לכך תופעות שהכינו את הקרקע? האם לא היתה מסורת שבעל-פה של סיפורי שבחים? היכן, מבחינה גיאוגרפית ותרבותית, היה המרכז הראשון שקבע את אופיה של ספרות זו בתרבות ישראל? מאחר שרק מאמצים מחקריים מועטים הוקדשו לסוגיה זו, ספק אם ניתן כיום להשיב במידה של

8 ברור דרכי השפעתו של 'שבחי האר"י' על 'שבחי הבעש"ט' נסיתי להציג תוך כדי ניתוח הסיפורים ההאגיוגרפיים ב'שבחי הבעש"ט' — ראה: דן, החסידי, עמ' 68 ואילך.

ודאות לשאלה זו. אך יש בחומר הידוע לנו כיום עניין הקשור לסוגיה הנדונה, דהיינו שאלת מזרח ומערב בתולדותיה של ספרות השבחים.

קשה לפקפק כיום, כי המסכת ההאגיוגרפית הקדומה ביותר הידועה לנו, שבמרכזה גיבורים יהודיים מימי-הביניים, היא זו הקשורה בדמויותיהם של חסידי אשכנז, ובעיקר ר' שמואל החסיד ובנו ר' יהודה החסיד.⁹ מסכת זו מוכרת כיום היטב מתוך הקובץ המיוחד שהוקדש לה ונכלל כחטיבה מיוחדת בת כארבעים סיפורים בתוך ה'מעשה בוך' בידיש, שנדפס בראשית המאה ה-17. מחקריה המפורטים של ש' צפתמן בתולדותיה של מסכת זו¹⁰ הורו בבירור, כי לפני הדפסת הקובץ בידיש התפתחו הסיפורים בקבצים עבריים, שהגדול בהם מצוי בידינו בקובץ של 99 סיפורים בכ"י בריל, המצוי עתה בירושלים. קדמו לקובץ זה קבצים אחרים, ששרדו בחלקם בכתבי-יד, המעידים בבירור, כי מסכת סיפורים זו הועלתה, כולה או בחלקה, על הכתב בעברית כבר במאה ה-15, ולכן זהו הקובץ הקדום ביותר הידוע לנו. הוא נושא את כל הסמנים שמצאנו, למשל, בקבצים על הרמב"ן ועל האר"י — דמות של קדוש בעל סוד, העומד במרכז הסיפורים, אשר המעשים עצמם מכילים יסודות של 'ידיעה מופלאה' ו'מעשה פלא', סיפורים בעלי רקע היסטורי אותנטי וסיפורים השייכים לאוצר הקבוע של המעשייה העממית.

המחקר בקובץ סיפורים עשיר ומעניין זה מגלה, כי שורשיו נעוצים באמת בעולמה האותנטי של חסידות אשכנז. חלק מן הסיפורים מתארים כמעשה שהיה, דברים המוצגים במופשט, או בדרך מעשה עקיף, בחיבוריהם של חסידי אשכנז עצמם.¹¹ סוגי הנפלאות ורעיונות אחרים מתייחסים לעיתים קרובות לעניינים מובהקים ביותר בתחום הסוד המצויים בכתבי ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מזורם. מאחר שחיבורים אלה לא היו בין המרכזיים, החשובים והמשפיעים ביותר בעולמה של היהדות במאות ה-14 וה-15, ניתן להניח כי הרעיונות הפכו לסיפורים בהתפתחות אורגנית רצופה מאז המאה ה-13, הן בכתב והן בעל-פה, עד שלבשו את הדמות הספרותית שניצניה מוכרים לנו מן המאה ה-15 ומלוא ביטוייה בכ"י בריל מהמאה ה-16. מבחינה זו ניתן לומר, כי ראשיתה של ספרות השבחים בישראל היא 'אשכנזית' מובהקת, גיבוריה אשכנזיים והתפתחותה באשכנז כמשך מאות שנים והופעתה לראשונה בדפוס בידיש היא המשך טבעי להתפתחות שקדמה לכך.

אולם דומה שלא נחה דעתו של שר ההיסטוריה היהודית מקביעה 'עדתית' מובהקת כל כך, והוא בא ובלבל את העובדות. קבצים ראשונים של סיפורים על חסידי אשכנז ידועים לנו, כאמור, מכתבי-יד אשכנזיים בני המאות ה-15 וה-16, אולם הסיפור

9 ראה: מייטליס, ושם ספרות נוספת; והשווה: דן, הביניים, עמ' 162-187, וביבליוגרפיה שם בעמ' 276-277.

10 ראה: צפתמן.

11 דוגמה לתהליך זה של הפיכת עובדה דימונולוגית ומעשה קצר לסיפור האגיוגרפי מפותח — ראה: דן, דימונולוגיים, עמ' 274-276.

ההאגיוגראפי הראשון שסופר על אחד מחסידי אשכנז מצוי דווקא בחיבורו של ר' יצחק הכהן מסוריא, 'מאמר על האצילות השמאלית', שנכתב בקאסטיליה סמוך לשנת 1265.¹² גיבורו של סיפור זה הוא דווקא ר' אלעזר מוורמס (שאיננו מופיע כמעט בקובץ העיקרי), והוא מתואר בדיוק כאותה דמות שאנו מוצאים בהאגיוגראפיות של המאה ה-16: בעל סוד ומקובל, המשתמש בשמות קדושים למעשה פלא (קפיצת-הדרך לדבר מצווה על-ידי רכיבה על ענן). זהו הסיפור ההאגיוגראפי המובהק היחיד על אישיות היסטורית מימי-הביניים המצוי בכתבי ר' יצחק הכהן, הטוען שהיה לו מגע עם תלמידי ר' אלעזר ומהם שאב פרקים מסודותיו.

האם היתה התפתחות מקבילה של סיפורים האגיוגראפיים באשכנז ובספרד, שבמרכזם חסידי אשכנז? האם היתה הפריה הדדית? האם קובץ הסיפורים המאוחר הידוע לנו הוא פריו של מיזוג כזה? או שמא היה קובץ 'ספרדי' שאבד מאיתנו? איננו יודעים תשובה לשאלות אלו. די לפיכך בקביעה, כי למרות האופי ה'אשכנזי' המובהק של שלב ראשוני זה בתולדות ההאגיוגראפיה העברית, אף כאן קיים ממד הפורץ מחוץ לגבולות תרבותה של עדה אחת, וכבר במאה ה-13 היתה דמותם של חסידי אשכנז מוקד להאגיוגראפיה בספרד.

היוצא מדברינו: אין לקבוע ממדים של מזרח ומערב להופעת ההאגיוגראפיה העברית במאה ה-16. שורשיה העיקריים בימי-הביניים נעוצים כנראה באשכנז, אולם החיבור העיקרי והמשפיע ביותר על עיצובה ודמותה נוצר בצפת, בחבורה מעורבת של חכמים מרחבי העולם היהודי. השתתפו בעיצובו של 'שבחי האר"י' מספרים ספרדיים ועורך אשכנזי, והדפסתו הראשונה – בחיבור שנתחבר באיטליה ('תעלומות חכמה' ליש"ר מקנדיה). תפוצתו והשפעתו של קובץ זה היו אוניברסאליים מבחינה גיאוגראפית ותרבותית, ונזקקה לו ספרות המוסר והדרוש במזרח ובמערב באופן מקביל ודומה. התפשטותה, שמכותה וכוחה המעצב של ההאגיוגראפיה אינם נחלתה של עדה זו או אחרת, אלא תופעה כללית המאפיינת את הספרות העברית מאז המאה ה-16 ומבדילה אותה מהספרות הקודמת.

.ד

את התפתחותה של ספרות השבחים במאות ה-17 וה-18, מתוך הקבלה בין דרכי היווצרותה בארצות המזרח ובארצות המערב, יהיה אפשר לבדוק באופן מפורט על-ידי מחקר, שטרם נערך. אך אציג את קוויו העיקריים ומסקנותיו האפשריות, אולי יהיה בכך כדי לעודד ולעורר עיסוקם של חוקרים בנושא זה. בשנת תשי"ז פירסם גרשם שלום את מחקרו המפורט בשני כרכים 'שבתי צבי

והתנועה השבתאית בימי חייו.¹³ כיום, נראה כי אין עוררין על כך שלפנינו מחקר היסטורי מקיף, מפורט ויסודי, שמעטים כמותו בתחום מדעי היהדות. מטרתו של שלום במחקר זה היתה לאסוף את כל החומר ההיסטורי על תולדות חייו של שבתי צבי, וכן על נתן העזתי והתנועה השבתאית בראשיתה, להפריד בין עובדות היסטוריות מוצקות ובין ערפל אגדות ובודות, שנצטבר בכתבי השבתאים ומתנגדיהם על נושא זה, ולהציג תמונה היסטורית מדויקת של המאורעות, תוך עיקוב מדוקדק אחר סדר הזמנים והשתלשלות הדברים. כמעט בכל עמוד של הספר, וברוב ההערות הממלאות את דפיו, דן שלום בשאלה, האם פרט מסוים אמת הוא או אגדה, ומכריע על-פי השוואת טקסטים, ניתוח עדויות ובדיקת הרקע ההיסטורי. בכרכים אלה הוגשה לנו לראשונה תמונה היסטורית עובדתית של שבתי צבי האיש ותולדות תנועתו.

אולם כל המבקש להבין את דרכי התפתחותה של הספרות העברית במאות ה-17 וה-18 בצורה מפורטת ומדויקת, חייב לעשות את ההיפך משעשה שלום במחקרו הגדול. שלום בירר את העובדות והשליך מפניו את האגדות. אולם יש עניין רב לאסוף דווקא את אשר לא חפץ בו שלום, את פרי הדמיון של מאמיני התנועה ומתנגדיה, ולנתחו על-פי קניי-המידה הראויים לו — קניי-המידה של חקר תולדות הסיפור. ניתן לדמות זאת לפוזיטיבי ונגטיבי של תצלום (בלי שנעלה בדעתנו לקבוע איזהו הפוזיטיבי ואיזהו הנגטיבי), ולהעמיד את הצד השני של התמונה — את הצד הלא-היסטורי, הבדיוני, הדמיוני, האגדתי, הפולקלוריסטי והספרותי, של אותן התרחשויות שהסעירו את עולמה של היהדות במחצית השנייה של המאה ה-17 ובמשך המאה ה-18.

מי שיפנה לעסוק במחקר מעין זה ימצא את הקרקע מוכנה לכך בצורה שאינה מצויה בשום תחום אחר. באשר לאר"י, למשל, קשה מאוד להשוות את האגדות לעובדות ההיסטוריות, בגלל מיעוטן המופלג של העובדות ההיסטוריות הידועות לנו על תולדות חייו. אולם באשר לשבתי צבי ולנתן העזתי, בירר שלום למעננו את העובדות הביוגראפיות בפרטי פרטים, בצורה שאין כמעט כמותה בתולדות דמות מרכזית אחרת כלשהי בתולדות ישראל בתקופות אלה. חוקר הספרות יכול אפוא בנקל להפריד בין מציאות לדמיון, לקבוע את הגרעין העובדתי שביסוד סיפור בדיוני ולתאר את היחס בין השניים. נוסף לכך, מחקרו הגדול של שלום כולל איסוף מוקפד ומקיף של המקורות, הן ההיסטוריים המובהקים והן הספרותיים לסוגיהם הרבים, וחוקר הספרות יוכל, בהנחיית השגיו המחקריים של שלום, להגיע אל כלל המצע הטקסטואלי הנוגע לנושא בו הוא עוסק, בקלות שאינה מצויה בתחומים אחרים.

אולם ייחודו העיקרי של מחקר בתחום זה נעוץ בעובדה, שהמקורות הנוגעים לכך מגוונים באופן בלתי מצוי בתחום אחר, ועם זאת הם ממיינים וערוכים היטב מבחינת הכרונולוגיה המדויקת שלהם, רקעם הגיאוגרפי וזיהויים הרעיוני. הנדבכים השונים

13 ראה: שלום, ש"ץ. הספרות המחקרית ההיסטורית בתחום זה עשירה וענפה עד מאוד, ולא כאן המקום לסקרה.

של התהוות האגדות על שבתי צבי ניתנים לזיהוי במקורות השונים, הכוללים מכתבים מתוארכים על-ידי אישים ידועים, שדמותם הרעיונית ידועה לנו, בחיבורים שנכתבו במקומות ידועים ובתנאים היסטוריים הניתנים לזיהוי. במילים אחרות: מי שיפנה לעסוק בשאלה זו יוכל לנסות לקבוע מתי, הגכן, על-ידי מי, ואפילו מדוע, נוסף לראשונה פרט בדיוני לתמונת חייו ולמעשיו של שבתי צבי (או של נתן העזתי). קשה להעלות על הדעת דוגמה אחרת אשר בה נתרקמה מערכת מסועפת כל כך של אגדות סביב דמות היסטורית והנתונים לבדיקת כל שלב בהתפתחותה של מערכת זו עשירים ומלאים כל כך.

גיוונם של המקורות מסייע גם מבחינה אחרת: בריקמת התהוות זו של האגדות על שבתי צבי ניתן להבחין יותר מאשר בכל תחום אחר בין יצירה ספרותית ליצירה עממית, ובין יצירה בדיונית מכוונת ובין טעויות ואי-ידיעת העובדות. על שבתי צבי ועל נתן, יש לנו גם יצירות ספרותיות בדיוניות מובהקות, הן של חסידיו והן של מתנגדיו, וגם מסורות שהתהוו על רקע עממי בערים שונות. ובדרך-כלל ניתן לקבוע את הזמן המדויק של התהוות זו — בין האירוע ההיסטורי שהוליד את המסורת ובין רישומה לראשונה בכתב, לעיתים ניתן להגיע בכך לדיוק של שבועות מעטים. דרכי התיאור של דמויות המשיח ונביאו מצד אחד במקורות ספרותיים מובהקים ומצד שני במסורות עממיות ניתנים להשוואה מפורטת. הודות לידיעות המפורטות הללו, ניתן גם לראות היטב את היחס בין הבסיס העובדתי ובין העיבוד הרעיוני; כיצד אותה מערכת מסורות, המהווה תערובת של עובדות היסטוריות ומסורות בדיוניות, משמשת בידי חסיד התנועה כדי לשבח את שבתי צבי, וכיצד משתמש בה אויב התנועה כדי לנגח ולהשמיץ את שבתי צבי ונתן. משמע, תערובת היצירה הספרותית והיחס הרגשי והרעיוני ניתנים במקרה זה לזיהוי מחזור למדי, ומתוך כך — לניתוח ספרותי מדויק של דרכי ההתהוות של היצירה ומניעה.

כמובן, אין באפשרותנו לערוך סיכום של מחקר שדין הוא שיעשה וטרם נעשה. אך נראה לי, כי מחקר מסוג זה עשוי להדגים ולהראות בפירוט, בין השאר, את מידת ההשפעה הגדולה של שבתי האר"י, הן בהשפעתו של הקובץ האגיוגרפי על מספרי סיפורים על שבתי צבי ועל נתן והן בהשפעתו על עצם מעשיהם, בהוותו דגם מוצק של האגיוגרפיה של מיסטיקן קדוש בישראל. כמו כן נראה לי, כי מחקר כזה יוכיח שאין שום הבדל של ממש בין התפתחותה של ספרות השבחים בארצות המזרח ובארצות המערב. אותם מוטיבים, אותה דינאמיקה של התפתחות, אותו שילוב עצמו של יסודות עממיים ועיבודים ספרותיים ניתן למצוא בספרות השבתאית שנכתבה באירופה המערבית והמזרחית כמו זו שנכתבה על חופי הים התיכון ובמזרח התיכון.

אם אמנם נכונות מסקנות אלו, יהיה בהן כדי לשמש בסיס לתולדות הפרק השלישי בספרות השבחים העברית, הוא הפרק הבא לאחר היסודות שהונחו במאה ה-16 והספרות השבתאית במאות ה-17 וה-18. ספרות זו הכלולה בפרק השלישי, אשר במרכזו עומדים הסיפור החסידי במזרח אירופה וסיפורי הקדושים בארצות המזרח,

נוצרה אפוא במאה ה-19 על בסיס למעלה ממאתיים שנה של התפתחות משותפת של ספרות האגיגראפית במזרח ובמערב. ממילא אין לנו להיות מופתעים מן הקירבה הרבה, הן בתכנים והן בעיצוב, בשתי מסכתות-סיפורים בנות-זמננו אלו, המהוות את היצירה הסיפורית העיקרית של הספרות המסורתית העברית בדורות האחרונים.

הפניות ביבליוגראפיות

בניהו
 דן, דימונולוגיים
 דן, האגדות
 דן, הביניימי
 דן, החסידי
 דן, המקובלים
 דן, השבחים
 מייטלס
 צפתמן
 שלום, פרקי
 שלום, קבלות
 שלום, ש"ץ
 תמר
 תשבי

מאיר בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז.
 יוסף דן, 'סיפורים דימונולוגיים' מכתיב ר' יהודה החסיד, תרביץ, שנה ל (תשכ"א), עמ' 273-289.
 — —, 'לחקר האגדות על ר' אלעזר מוורמס', סיני, כרך עד (תשל"ד), עמ' קעא-קעז.
 — —, 'הסיפור העברי בימי הביניים, ירושלים תשל"ה.
 — —, 'הסיפור החסידי, ירושלים תשל"ה.
 — —, 'חוגי המקובלים הראשונים, ירושלים, אקדמון, תשל"ז.
 — —, 'לתולדותיה של ספרות השבחים', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, א (תשמ"א), עמ' 82-100.
 ' מייטלס, 'דער שבחים ציקל פון ר' שמואל און ר' יודא חסיד', די גאלדענע קייט, כג (1955), עמ' 218-234.
 שרה צפתמן, 'מעשה בוך' — קווים לדמותו של ז'אנר בספרות יידיש הישנה', הספרות, 28 (1979), עמ' 126-153.
 גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו.
 — —, 'קבלות האחים ר' יעקב ור' יצחק', מדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תרפ"ז, עמ' 165-293.
 — —, 'שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א-ב, תל-אביב תשי"ז.
 דוד תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל.
 ' ישעיה תשבי, 'שלשלת יוחסין' של "מורי" ו"א"א מורי" בדוים המוצבים בספר חמדת ימים, כרך היובל של תרביץ (כרך ג), תשמ"א, עמ' 463-514.

איור מתוך כתיב-היד של 'מעשה נסים' מאת ששון חי לבית קשתיאל, הכולל, בין היתר, סיפורים על האר"י